

UDK:575.1

Mansur VAXABOV,
SamDVMChBU katta o'qituvchisi.
E-mail: vaxobovaferuza@gmail.com

TIQXMMI "MTU" professori DSc G.Sobirova taqrizi asosida

JADIDLAR FAOLIYATI MA'NAVIY VA MA'RIFIY TARG'IBOT OBEKTI SIFATIDA

Annotation

Ushbu maqolada jadid bobolarimizning ma'rifat, ma'rifatli jamiyat va ma'rifiy targ'ibot borasidagi qarashlari, pand-nasihatlari va amaliy ishlari haqidagi fikrlari bayon etiladi. Jadidlar faoliyatini jamiyat taraqqiyotini ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy hayotida tutdan o'rni, korsatgan tasiri va ahamiyati falsafiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Jadid, jadidchilik, usuli jadid, maktab, maorif, gazeta, turon, teatr, ma'rifat, ma'rifatli jamiyat, ma'naviy, moddiy, obyektiv, subyektiv, taraqqiyot, targ'ibot, ma'rifiy targ'ibot, mohiyat, tabiat, jamiyat, inson.

THE ACTIVITY OF THE JADIDS AS AN OBJECT OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL PROPAGATION

Annotation

This article describes the views, teachings and practical works of our ancestors regarding enlightenment, enlightened society and educational propaganda. The role, influence and significance of the activities of the Jadids in the spiritual-educational, socio-political and ideological life of the society are analyzed philosophically.

Key words: Jadid, Jadidism, Usuli Jadid, school, education, newspaper, Turon, theater, enlightenment, enlightened society, spiritual, material, objective, subjective, development, propaganda, educational propaganda, essence, nature, society, man.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЖАДИДОВ КАК ОБЪЕКТ ДУХОВНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация

В данной статье описаны взгляды, учения и практические труды наших предков относительно просвещения, просвещенного общества и просветительской пропаганды. Философски анализируются роль, влияние и значение деятельности джадидов в духовно-просветительской, общественно-политической и идеологической жизни общества.

Ключевые слова: Джадид, джадидизм, Усули Джадид, школа, образование, газета, Турон, театр, просвещение, просвещённое общество, духовное, материальное, объективное, субъективное, развитие, пропаганда, просветительская пропаганда, сущность, природа, общество, человек.

Kirish. Ilmiy tadqiqotimiz jarayonida targ'ibot va tashviqotning genizini va evolysiyasini o'rganar ekanmiz uni juda ham boy tarixga ega ekanligiga guvoh bo'lamiz. Bu tarixda alohida o'ringa ega bo'lgan, oltin harflar bilan yozilgan arzuqulik jadidlar faoliyatini ijtimoiy-falsafiy masalalar bilan bogliq ayrim qirralarini yoritishni niyat qildik. Quyida jadid bobolarimizning ma'rifat, ma'rifatli jamiyat va ma'rifiy targ'ibot borasidagi qarashlari, pand-nasihatlari va amaliy ishlari haqidagi falsafiy mushohadalarimizni bayon etamiz.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi kunda dolzarb mavzulardan bo'lib turgan jadid bobolarimizning ma'rifat, ma'rifatli jamiyat va ma'rifiy targ'ibot borasidagi qarashlari bortasida quyidagi adabiyotlarga murojaat etildi. Behbudiy M. Tanlangan asarlar, Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola bo'yicha olib borilgan izlanishlar bizdan zamonaviy metodlardan foydalanish davomida nazariy tarixiy izlanishlarni, jadidlar faoliyatini ijtimoiy-falsafiy masalalar bilan bogliq ayrim qirralarini yoritishni niyat qildik.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot mobaynida jadid bobolarimizning serqirra faoliyati – ma'rifiy targ'ibot olib borishning yuksak namunasi ekani asoslandi. Jadidlar, necha asrlar davomida savodsizlik, bilimsizlik girdobiga solingan, jaholat va zulmat botqog'ida qolib kelgan avom xalqni yorug'likka chiqarish, ziyo tarqatishni bosh maqsad etib belgiladilar. Ma'rifat tarqatish, xalqni g'afllatdan uyg'otish uchun jadidlar faqat da'vat yoki pand-nasihat bilan cheklanmay, juda katta ko'lamdagi amaliy ishlarni bajardilar.

Dastlabki qadam – yangi usuldagi maktablar ochish va yosh avlodga zamonaviy bilimlar berishdan iborat bo'ldi. Ushbu ma'rifatparvarlik harakatining "jadid" nomini olishi ham, birinchi navbatda, "usuli jadid", ya'ni "yangi usuldagi maktab" g'oyasi

bilan bog'liq bo'lgan. Maktablar bilan g'oyaviy targ'ibotning bog'liqligi bevosita emas, bilvositadir, chunki o'rta maktab ma'naviy targ'ibotni aniq va to'liq qabul qilish, idrok etish va xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo'lgan ijtimoiy qatlamlarni yetkazib beradi.

Biz jadid bobolarning maorif sohasidagi tengi yo'q xizmatlari qatoriga ularning maktablar ta'sis etish bilan birgalikda darslik, o'quv qo'llanma, lug'atlar va boshqa zarur o'quv-uslubiy materiallar yaratganini ham qo'shmog'imiz kerak. Faqat bir faktni keltirish o'rinni: 1917 yilgi Oktyabr to'ntarishi arafasida Rossiya imperiyasi hududida 5000 jadid maktablari ochilgan bo'lib, shundan faqat 100 donasi Turkistonda edi.

Buning asosiy sababi – ziyolilarimizning passivligi emas, jamiyatda jaholatparastlikning o'ta ildiz otgani edi. Mutaassib mullo, eskilikparast amir va beklarning qarshiligi juda kuchli edi. Mahalliy aholi ongida ham ilm-fan, texnika yutuqlari, maorif va madaniyat sohasidagi yangiliklarga "bid'at" deb qarash keng yoyilgan edi. Binobarin, omma orasida katta ko'lamdagi va keng qamrovli targ'ibot va tushuntirish ishlarini olib borishni davrning o'zi talab qilardi.

Buning uchun eng samarali vosita – ommaviy axborot vositalari bo'lishi qonuniy edi. Buni anglab yetgan jadidlar gazetalar nashr etishga bel bog'ladi. Dastlab 1906 yili "Taraqqiy" gazetasi nashr etila boshladi, uning muharriri Obidov bo'ldi. Xuddi shu 1906 yildan Munavvarqori Abdurashidxonov muharriri bo'lgan "Xurshid", 1907 yili Abdulla Avloniy rahbarligida "Shuhrat" gazetasi chop etila boshladi. Shu paytda Bektemirov "Osiyo" gazetasiga rahbarlik qilgan edi. Ammo Chor Rossiyasi amaldorlari Turkistonda bu sohaning rivoji bu qadar tez va natijali bo'lishini kutmagan edi. Xullas, mustamlakachilar hukumati mazkur nashrlarni yopish choralarini ko'rdi. Mahalliy hayotni, ommaning kayfiyatini ozmi-ko'pmi biladigan, Ostroumov kabi o'qimishli, ammo o'z mustabid hukumatiga sadoqatli kishilar

Turkiston xalqini savodli va ma'rifatli qilish kelajakda ular uchun kutilmagan muammolar tug'dirishi xususida o'z ma'muriyatini ogohlantirdi. Aynan u zot maktablar va gazetalarni yopish borasida jonbozlik ko'rsatgan.

Turkistonda gazeta va jurnallar nashr etish ishlari 1913 yildan yangi bosqichga ko'tarildi. Buning asl sababi 1912 yil Sibirdagi Lena fojiasi, ya'ni kon ishchilarini o'qqa tutilishi, buning orqasidan butun imperiya bo'ylab ommaviy norozilik harakatining ko'tarilishi, hukumatning noiloj biroz erkinlik berishi bilan bog'liq edi. Xullas, shu davrdan boshlab "Samarqand", "Sadoi Farg'ona", "Sadoi Turkiston", "Kengash", "El bayrog'i", "Turon" va "Oyna" singari gazeta va jurnallar chop etila boshladi.

Bu – o'sha tahlilali davr, o'sha jaholatli tuzumga ko'zgu tutib, uning barcha dog' va kirlarini namoyish etgan maqola edi. Unda, chunonchi, quyidagilarni o'qish mumkin:

«Bir karra diqqat qilib, mahalla-ko'y va boshqa qishloq xalqlariga qaralsun. Avomlik, beilmlik naqadar ko'paygan. Biz musulmonmiz. Musulmonlikg'a ilm lozim, amal lozim. O'qumoq kerak, nima uchun boshqa millatlarda yuza bir nafar besavod yo'q ekan, biza yuza bir nafar savodlik yo'q? Boshqa millatning yosh bolalari maktabda, lekin bizniki hammollikda va gadoylikda. Boshqa millat ulamosiga tobe' ekan, bizni ulamo bil'aks avomg'a tobe'dur? Buning oxiri xarobdur. Yigirma, o'ttuz sana so'ngira yana yomonroq bo'lur, musulmonlik, ilm va odob ila qoim millat axloq, fazl va hunar ila boqiy qolur».

Behbudiy "Hurriyat" gazetasida 1918 yil 26 yanvarda chop etgan "Qozoq qardoshlarimizga ochiq xat" maqolasida nafaqat ma'naviy-ma'rifiy, ayni paytda siyosiy-mafkuraviy targ'ibot namunasini bayon etadi. Bobokalonlarimizning mashhur nasihati bor, deb ta'kidlaydi Behbudiy, ular o'z farzadlariga "Birlashingiz!" deb da'vat qilganlar. Masalan bitta tayoqni har kim, hatto bola ham sindira oladi, agar bir dasta tayoqni birga bog'lasa, hech kim sindirolmaydi; boshqa xalqlar birlashish yo'lida jon va kuchlarini sarf etar ekanlar, biz o'z ichimizdagi qarindoshlarimizdan ayrilsak, uyatlik, ahmoqlik bo'ladi, turk tomiriga bolta urgan bo'lamiz.

Ko'p yillik uzilishdan keyin barpo etilgan mustaqil o'zbek davlati – Qo'qon muxtoriyati e'lon qilingach, uning eng yetakchi nazariyotchisi va mafkurachisi Behbudiy bunday deb yozgan edi: "Bilingki, hozirda Turkistondagi barcha xalqlar uchun muxtoriyat e'lon qilindi va siz bilingki, haq olinur, berilmas. Inchunin, muxtoriyat-da olinur, berilmas. Ya'ni muxtoriyatni Turkiston bolalarining o'zi birlashib, g'ayrat ila olurlar. Albatta, boshqalar tarafidan berilmas. Boshqalarning qo'lidan kelsa, bermaslar. Biz bo'shlik qilsak va Turkistondagi xalqlar birlashib, muxtoriyat yo'lig'a sa'y qilmasak, albatta, hozirgi qog'oz ustidagi muxtoriyatimizni ham yo'q qilurur". Ushbu ogohlilikka da'vat hamda birlashish, yakdillik va hamfikir bo'lishga chaqiriq hozirgi kunda ham o'ta dolzarbdir.

Yana shuni ta'kidlash kerakki, ma'rifat tarqatish degani xalqqa faqat bilim, ziyo berish emas, ayni paytda millatni g'afllat uyusidan uyg'otish, o'z hayotiga chetdan qarash tuyg'usini shakllantirish, maishiy turmushdagi illat va yomon xulqlarni keskin tanqid qilishni ham taqozo etadi. Bu borada jadidlarning bir yuz yigirma yil avval boshlagan targ'ibot kampaniyasi hozirgi davr uchun ham juda zarur tadbirlar hisoblanadi.

Behbudiy "Tanqid – saralamoqdir" degan maqolasida ma'rifiy targ'ibotning juda muhim qirrasini, jamiyat kelajagiga xizmat qiladigan funktsiyasini ochib beradi, gazeta va jurnallarning hozirgi til bilan aytganda "Tanqid – kelajak mevasi" degan rukni zarurligini ko'rsatadi. Sarroflar pulni, savdogarlar matoni qanday saralasa, muharrirlar ham jamiyatdagi umumiy ahvol va maishatg'a taalluq narsalarni saralashi davor, boshqa so'z bilan aytganda, «tanqid» qilmog'i zarur. Masalan, yangi maktab va muallimlari, unda o'qitilayotgan kitoblarni mazmun jihatdan taftish etib, ulardagi nuqsonlarni ochib berishi ayni tanqid hisolanadi. Bu hujumkorlik yoinki dushmanlik emas, balki yangi yozilgan kitob, gazeta va jurnallar uchun zarur va foydalidir, deb uqtiradi Behbudiy. Uning ta'kidlashicha, bizni Turkistonda yangi maktablar bor, yangi kitob va risolalar nashrdan chiqmoqda, ammo hanuz tanqid davrig'a yetishganimiz yo'q. "Ittifoqo, tanqid shaklida bir nimarsa yozilsa, bizlarga qattiq tegar. Yozganlarimizni buzug'ligi va fikrimizni xatoligi, ishimizni noqisligini biror kishi ko'rsatsa, achchig'imiz kelur. Va ul odamni

dushman ko'rub, shaxsidan nafrat va fikrig'a norozilik bayon etarmiz". Taxminan shunday holatni hozirgi davr matbuotida ham kuzatish mumkin.

Behbudiy "Bizni kemirguvchi illatlar" maqolasida ma'rifiy targ'ibotning yangi qirrasini, muhim ijtimoiy funktsiyasini ochib beradi. Bu – jamiyatning ko'zgusi bo'lgan matbuot tomonidan faqat ijobiy, yutuq va yuksalishlar emas, shu bilan birga salbiy illatlar, kamaytirilish yohud butunlay yo'qotilishi lozim bo'lgan "og'riqli nuqta"larni ham yoritish, ularga nisbatan ommaning nafratini uyg'otishdir.

Da'vat isbotli bo'lishi uchun misollar keltirib, bir oy muqaddam Samarqandning Panjakent qasabasida navro'z saylida mushakbozlik bo'lganda uch kishi halok bo'lib, o'ndan ziyoda odam majruh bo'lgani, ko'pkari va uluq chopish odati ham viloyatlarda yuzlab, minglab odamlarni ishdan qoldirayotgani, ko'plab yoshlar mayib va majruh bo'layotganidan kuyinadi; dehqon uchun oltindan aziz vaqt isrof bo'layotgani, ekin bir kun keyin sepgani uchun pishmay qolishi, bir kun kech yig'ilgan uchun yog'ingarchilikka qolib, ba'zi xirmonlar chirib ketayotganidan tashvish bildiradi.

"Ey xalq! Ey musulmonlar! – deb xitob etadi Behbudiy. – Biz na uchun Xudo, na rasulni so'zig'a va o'zimizni na'fimizg'a amal qilmaymiz? Biz devonami? ... Astag'furillo, subhonollo. Bizni qilaturgon aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna, bu ikki bala shundog' qattiq bir illatki, o'lmaguncha qutulub bo'lmaydur".

Targ'ibot adresli bo'lishi uchun Behbudiy aholining turli ijtimoiy qatlamlari vakillariga alohida-alohida murojaat etadi, birlashishga, yakdillikka chaqiradi. Ey, hazrati ulamo! Xudo haqqi, payg'ambarlar arvohi hurmati, din va millat yo'lida xizmat etingiz; ey, tijoratchilar, hunarmandlar va boylar, bu kunlarda qornini to'yg'azolmay turgon yetim va bevalarga yordam beringiz, ey, g'ayratlik yoshlar, nifoq va bir-biriga dushmanlikni tashlangiz. "Hurriyat" gazetasining 1917 yil 13 may sonida e'lon qilingan ushbu maqolasini Behbudiy quyidagi misralar bilan yakunlaydi: "Millat va xalq sizdan xizmat va yaxshilik talab etadur, nafsaniyat va g'urur emas". Bunday otashin murojaat va jarangdor da'vat hech kimni beforq qoldirmagani shubhasiz. Bizning davrimiz ham mana shunday haqqoniy, safavbarlik to'la da'vatlarga ehtiyoj sezayotgani aniq.

Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy, adabiy-badiiy nashri bo'lmish "SADOI FARG'ONA" gazetasi Qo'qonda 1914-yil 3 apreldan to 1915-yil 26 mayga qadar o'zbek tilida nashr qilingan. Madaniy va ma'rifiy mavzular markaziy o'rin tutgan ushbu gazeta sahifalarida o'sha davr o'zbek adabiyoti va publitsistikasining taniqli namoyandalari – Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Koriyev, Tavallo, Ibrohim Davron, Saidahmad Vasiy va boshqalar she'r va maqolalari bilan faol ishtirok etganlar.

Turkiston muxtoriyati 1917 yilga kelib o'rnatilgach, "Hurriyat", "Najot", "Buyuk Turkiston" va "Tujjor" gazetasi nashr etila boshladi. Ulkan mafkuraviy kuchga ega bo'lgan bu matbuot jadidlar uchun o'ziga xos minbar vazifasini o'tagan, jamiyat turli sohalarini tubdan isloh qilish to'g'risidagi ma'rifiy targ'ibot ishlarini olib borgan, madaniyatni yuksaltirish uchun imkoniyatlar ochishga harakat qilgan edi.

Jadid ma'rifiy targ'ibotining darg'alaridan biri Abdulla Avloniy edi. U 1905 yildan boshlab she'r va maqolalarini "Taraqqiyy" va "Xurshid" gazetalarda chop ettirdi, bu nashrlar Chor hukumati ta'qibiga uchrab yopilgach, "Shuhrat" gazetasini nashr etishga kirishdi. Bu borada temir yo'l ishchilari sotsial-demokratik partiyasining moddiy yordami anchayin ko'mak bo'ldi. Biroq bu gazeta ham, 1908 yilda chiqara boshlagani "Osioy" gazetasi ham chor hukumati tomonidan to'xtatildi. Avloniy 1909–1916 yillarda maktablar uchun darslik va o'quv qo'llanmalar chop etdi, "Turkiy guliston yoxud Axloq" asarini, "Adabiyot yoxud Milliy she'rlar" majmuasini nashr ettirdi. Ayni paytda "Turon" teatr xayriya jamiyatini tuzib, teatr ishlari bilan shug'ullana boshlaydi. 1913 yilda tashkil etilgan "Turon" jamiyati va shu nomdagi teatr truppasi professional o'zbek teatrlarining vujudga kelishida poydevor bo'lib xizmat qildi.

Jadidlar olib borgan ma'rifiy targ'ibotning muhim vositasi – ularning o'zlari kashf etib, hayotga joriy qilgan professional TEATR san'ati bo'ldi, deyshiga barcha asoslar bor. Behbudiy «Oyna» jurnalining 1914 yil 29-sonida nashr etgan

“Teyotr nadur?” degan maqolasi ushbu san’at janrining millat tarbiyasi va davlat ravnaqidagi ahamiyatini to’liq ochib beradi. Buyuk mutafakkirning “Teatr – ibratxonadur” degan iborasi mana shu maqola tufayli mashhurlik kasb etgan. Behbudiy yozadi: “teyotr va’z va tanbih etguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonon ko’rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan to’g’ri so’ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildurguvchidir... Ayni zamonda yana tamoshogoh va yoinki ko’ngul ochguvchi milliy va adabiy ja’miyatlarni boisidir”.

Uning fikricha, taraqqiy topgan millatlar teatrni ulug’lar uchun odob-axloq maktabi va ibrat darsxonasi deb, taraqqiyotning eng birinchi sababi va sharti, deb ataydilar.

Xulosa. Xulosa o’rnida shuni aytishimiz kerakki, hozirgi davrdagi ma’rifat targ’ibot ishlari, ziyolilar, shoiru-yozuvchilarimiz, umuman ajdodlarimiz, xususan jadid bobolarimiz tomonidan bizga xazina sifatida qoldirib ketilgan ulkan ma’naviy merosning munosib vorislari bo’lmog’i lozimdir. Chunki marifatparvar ajdodlarimizning merosi bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bolib xizmat qilishi tabiiydir. Bu kimgadir yoqadimi yo’qmi, xalqimiz jadid bobolarimiz ko’rsatib bergan yo’ldan og’ishmay borishi kerak. Chunki ularning g’oya va dasturlari yangi O’zbekistonni barpo etish taraqqiyot strategiyasi bilan har tomonlama uyg’un va hamohangdir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi Ozbekiston. Toshkent, Ozbekiston nashrioyti.2024.yil.
2. Prezident Sh. Mirziyoevning 2023 yil 22 dekabrda Respublika Manaviyat va marifat kengashi kengaytirilgan yigilishida sozlagan nutqi. Toshkent. 2023yil.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. T. «Ma’naviyat», 1999 yil.
4. Jadid ma’rifatparvarlarining milliy ta’lim, matbuot, adabiyot va san’atni rivojlantirishga qo’shgan hissasi va uning Milliy g’oya targ’ibotidagi ahamiyati. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. - T. “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016 yil.